

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРИНЦИПИ РОЗВИТКУ ТВОРЧОЇ УЯВИ ЗАСОБАМИ ТРЕНІНГОВОЇ СИСТЕМИ КАРУС

Стаття підсумовує загальні психолого-педагогічні принципи організації дитячої творчості, окреслені на основі теоретико-практичних напрацювань науковців, а також описує вузькоспецифічні особливості ефективного впровадження в навчальний процес тренінгової системи КАРУС з метою розвитку творчої уяви молодших школярів. За практичний базис обрані заняття з образотворчого мистецтва в 3-4 класах.

Ключові слова: творча уява, стратегія, КАРУС.

Гармонійний розвиток особистості неможливий без творчої діяльності, котра активізує всю гаму психічних процесів людини, в авангарді яких – творча уява (різновид уяви, спрямований на створення нових, цілком оригінальних образів). Молодший шкільний вік – сензитивний період, а образотворче мистецтво – благодатний ґрунт для її розвитку. Доречна теза В. О. Моляка та О. І. Кульчицької: "Добре розвинута уява – обов'язкова умова розширення знань та інтересів дітей, а тренувати її необхідно так само, як, наприклад, тренують пам'ять" [12, 246]. Слід зважати також й на багатовимірність позитивного впливу цього процесу, адже, за думкою Л. А. Харламової та І. К. Аманіс, його розвиток тісно пов'язаний з вихованням особистості в цілому [22, 23]. Окрім цього, у початковій школі з'являється нова риса уяви – це "прагнення до дивовижності" [2, 7]. Пам'ятаймо й про її непересічну роль у житті людини поза критерієм віку, адже, як зазначав американський суспільний діяч Г. У. Бічер: "Душа без уяви – все одно, що обсерваторія без телескопа" [23, 726].

Обираючи тренінгову систему КАРУС як засіб розвитку творчої уяви, виникає потреба її адаптації до навчального процесу, специфіки предмета та відповідності до поставлених завдань. Описаний науковцями досвід зі сфери організації творчої діяльності дітлахів має надзвичайну цінність, проте наше дослідження стосується симбіозу понять: творча уява, образотворче мистецтво, тренінг КАРУС. До сьогодні ця проблема у вищезгаданій комбінації детально не досліджувалась, як і психолого-педагогічні принципи розвитку творчої уяви засобами тренінгової системи КАРУС.

Мета статті: виокремити основні психолого-педагогічні принципи організації дитячої творчості та виокремити вузькоспецифічні, виділені на основі практичного досвіду впровадження тренінгової системи КАРУС для розвитку творчої уяви.

Об'єктом дослідження є образотворча діяльність молодших школярів.

Предмет дослідження – особливості мисленнєвих стратегіальних дій молодших школярів в процесі занять образотворчим мистецтвом.

Формування пізнавальних процесів потребує відповідної позитивної атмосфери, котра допоможе зробити спільну взаємодію дорослого і дитини максимально ефективною. За словами А. Л. Галіна, стан народження твору або творчості в цілому – "це стан у вищій мірі хисткий, вразливий, і людина, котра перебуває в ньому, щоб не зруйнувати його, повинна оберігати себе" [7, 81]. Певна річ, саме на педагога, психолога, тренера покладається ця велична місія організації творчої роботи з дітьми. Таким чином, на етапі планування занять слід чітко виокремити основні засади побудови проекту майбутнього уроку, адже процес виховання та навчання, як запевняє І. М. Біла, полягає у "створенні таких умов, за яких способи дій, норми та закони стають для дитини особистісно значущими алгоритмами" [3, 4].

Про архіважність створення сприятливого навчального клімату говорить Б. Н. Зальцман: "Недооцінка значення організації певних умов для розвитку уяви може призвести до того, що її діяльність набуває небажаної спрямованості, або відбувається квола, непродуктивно" [11, 252].

Наукова думка щодо вищезазначеного питання охоплює досить широкий спектр проблем: від загальних рекомендацій щодо організації творчої діяльності дітей до конкретних тематичних вказівок, акцентів при проведенні занять з образотворчого мистецтва. Спробуємо окреслити дані теоретичні міркування, котрі ми намагалися втілити в практичну площину.

У розвитку дитячого образотворчого мистецтва необхідно дотримуватися принципу свободи, котра, за словами Л. С. Виготського, є "обов'язковою умовою будь-якої творчості" [5, 74]. Разом з тим Н. Новікова наголошує на важливості конкретизації завдань у молодшому шкільному віці: "... активними "фантазерами" слід керувати. Для них краще звужити рамки поставлених задач, інакше бурхлива фантазія не дасть їм зосередитися. Можна визначити чіткі завдання в творчій роботі, ще більше конкретизуючи тему" [14, 36].

Варто враховувати й індивідуальний підхід до кожного та адекватність завдань. Як зазначає М. В. Вульф, подавати матеріал необхідно "відповідно до віку та інтересів дитини, її смаків та нахилів" [6, 23]. Погоджується з останнім і Б. Н. Зальцман, коли під час виховання уяви рекомендує "придивлятися до тих учнів, в яких виявляється тенденція замінювати точне пригадування того, що вони сприймали, фантазуванням, перебільшений нахил до мріяння, не пов'язаного з поліпшенням щоденної їх діяльності" [11, 253].

А. Нікітін пропонує застосовувати диференційний підхід при виборі тематики, при цьому враховувати два фактори: тип уяви, яким володіє дитина (об'єктивний або пластичний, у його основі – зорові уявлення, та суб'єктивний або емоційний, в основі – почуття, настрої, емоційний стан) і вік [13, 35].

Позитивний емоційний фон занять, гарний настрої, за твердженням С. К. Кожохіної, – обов'язкові супутники образотворчих занять з розвитку фантазії [10, 107]. На підтвердження даного висновку зауважимо, що Т. Рібо ще на початку минулого століття зазначав: "Емоційний фактор щодо важливості не поступається жодному: він є ферментом, без якого неможлива творчість", при цьому додає: "Всі форми творчої уяви містять у собі афективні елементи" [17, 21].

Дослідники радять також активно стимулювати запитання дітей, оскільки це "яскравий показник їхньої пізнавальної

потреби та зацікавленості" [16, 11].

Безумовний позитив занять – максимальне насичення їх естетичними переживаннями, котрі, на переконання Л. Пакші, стимулюють творчість: "Вибудувати драматургію зорового сприйняття потрібно "в зростанні". Останній слайд повинен викликати захоплення, здивування, естетичну насолоду, радість" [15, 18]. Співзвучні цьому й слова В. А. Роменця: "Сприймання творів мистецтва зв'язане з виникненням естетичних почуттів людини, які сприяють поглибленню її художнього світогляду, допомагають всебічно пізнати життя, розвивають моральні переконання. Щоб домогтись такого повноцінного ефекта, треба стимулювати творчу уяву в процесі естетичного сприймання" [20, 65].

На особливу увагу заслуговує праця М. О. Зябіцевої, де чітко виокремлюються принципи розвитку творчої уяви. Це попереднє формування в дитей мовленнєвих та мислительських навиків, введення нових понять у контексті знайомого змісту, орієнтація технік на особистість та взаємодію з довколишніми, оволодіння змістом понять, навчання пошуку з урахуванням його наслідків, стимулювання висловлювань власних ідей з приводу певної проблеми [8, 94].

До задекларованих науковцями загальних принципів побудови творчих занять під час практичної діяльності приєдналися й суто специфічні, зумовлені особливостями нашого дослідження, до якого було залучено 74 учні ЗОШ №І (експериментальна група) та 74 учні ЗОШ №ІІІ м. Білої Церкви (контрольна група). За часом експеримент охоплював 2008-2010 рр. (3-4 клас). Після встановлення рівня розвитку творчої уяви в обох групах ми провели формувальний експеримент в ЗОШ №І. Потім ми знову діагностували її рівень розвитку. Діапазон покращення результатів в експериментальній групі становить 10-32%, в контрольній – лише 2,4-10% (за орієнтир у 100% ми обирали середні бали, отримані при діагностуванні на першому етапі). При порівнянні процентного зростання обох груп встановлено, що результати експериментальної групи на 2-27% перевищують результати контрольної [3, 58-59]. Нагадаємо, що в якості його методологічної бази була обрана концепція стратегіального підходу В. О. Моляко (1982-2008). Під стратегією розуміється "генеральна програма дій, головний напрямок пошуку та розробки, підпорядковуючий собі всі інші дії", аббревіатура яких дала назву тренінговій системі КАРУС, специфіка якої полягає в засвоєнні технології творчого пошуку. Це комбінування, аналогізування, реконструювання, стратегія спонтанних або "випадкових" підстановок [21, 19-21].

Перед нами постала необхідність перевести стандартні заняття з образотворчого мистецтва в площину тренінгу КАРУС з урахуванням основної мети – розвитку творчої уяви. Для цього слід було, перш за все, адаптувати теоретичну концепцію КАРУС до молодшого шкільного віку та тематики уроків. В якості матриці ми апробували запропоновану В. О. Моляко орієнтовну схему заняття: короткі теоретичні відомості про суть стратегії, обговорення її з учнями, демонстрація застосування на конкретних прикладах, робота над завданням, аналіз отриманих результатів [21, 41].

Наукові напрацювання вчених, котрі займалися дослідженням КАРУСу, дозволили нам вибудувати етапи вивчення стратегій з урахуванням наростання складності їх засвоєння. Так з'явилась наступна їх послідовність: аналогізування, комбінування, реконструювання, універсальна стратегія. Варто зазначити, що, на наш погляд, стратегія спонтанних підстановок у цьому переліку не має чітко фіксованого місця, так як "тут мова може йти не про навчання цій стратегії, оскільки фактично ми не маємо логічно організованих прийомів, а про оволодіння певними навичками шукати виходи з безвихідних ситуацій, не здаватись" [21, 38]. Її "порядковий номер" у даному списку, швидше, визначається тематикою уроку та винахідливістю педагога щодо її застосування. Ми, наприклад, запропонували школярам, створюючи аплікацію, із заплеченими очима висипати осіннє листя на папір і в цьому випадковому поєднанні побачити власний неповторний образ, домалювати його. Роль стратегії спонтанних підстановок не варто недооцінювати, адже саме випадковістю, за словами І. М. Розета, "пояснюють деякі дослідники фантазії всі творчі відкриття" [19, 31]. Як аргументація далі наводиться список т.зв. "випадковостей", серед яких відкриття Колумбом Нового Світу, відкриття Гальвані електричних явищ у живій тканині і т.п. [19, 32].

Зауважимо, що ми дотримувалися обраної послідовності тільки на початковому етапі тренінгу, оскільки мали на меті першочергове ознайомлення з усіма стратегіями, і лише в подальшому – детальне вивчення, конкретизація кожної. Подібний підхід давав змогу під час наступних занять паралельно застосовувати інші відомі стратегії, таким чином активізувати їх арсенал у пам'яті. Тримати їх в своєму "розпорядженні" допомагало також повторення суті кожної з них на початку тренінгу та додаткова пропозиція (поруч із основним завданням) застосовувати вивчені стратегії на практиці.

Оскільки наочно-дійове мислення – це перша сходинка до образного, то при засвоєнні нового матеріалу ми намагалися, в першу чергу, на початковому етапі активізувати саме його (як у випадку зі спонтанними підстановками, так і при вивченні комбінування, коли, наприклад, учні komponували натюрморт з осінніх фруктів, власноруч випробовуючи різні варіанти поєднання елементів).

У процесі практичної діяльності ми дійшли висновку, що основоположний принцип свободи під час проведення занять стосується, перш за все, можливостей творчого самовираження дітей. Щодо постановки самого завдання та вимог до його виконання, то тут необхідна чітка конкретика. Це допомагає учням зосередитися, глибше зрозуміти навчальний матеріал. Кращому засвоєнню стратегій сприяє також і робота в рамках обмежених умов (наприклад, з усього різноманіття осіннього листя обрати лише три елементи й створити саме з них декілька варіантів композицій).

Вдало підібрані завдання – запорука успіху. За тематикою заняття з образотворчого мистецтва ми умовно поділили на уроки декоративно-прикладного та реалістичного циклу. Сформулювати творчі завдання на останніх, які б сприяли розвитку уяви – набагато важче. У даному випадку ми керувались міркуванням А. Арнхейма: "В дійсності розвиток художньої уяви більш точно слід описати як знаходження нових форм для старого змісту... Фактично художня уява найбільш повно розкривається тоді, коли до глядача лине сенс буденних об'єктів та звичних історій. У манері зображення руки Тіціаном набагато більше уяви, ніж у сотнях нічних жаків сюрреалістів" [1, 144-145]. Зі сказаного бачимо, що реалістичне мистецтво також володіє колосальним потенціалом розвитку творчої уяви, варто лише правильно розставити акценти.

Щодо занять декоративно-прикладного циклу, то, безумовно, діапазон формулювання творчих завдань розширюється. Як показав практичний досвід, засвоєнню стратегій КАРУСу сприяє демонстрація та аналіз скарбів народних майстрів та художників-примітивістів. Ще К. Річчі зауважував: "Народні картини в багатьох аспектах, а іграшки повністю виявилися спорідненими дитячому мистецтву: ті ж прагнення, та ж технічна недосконалість з одних

джерел; та ж близькість взаєморозуміння – унаслідок чого картинки та іграшки й цінні, й зрозумілі для дітей й без пояснень учительки" [18, 8]. Про винятковість народного мистецтва говорить й Г. Кершенштейнер, убачаючи в його підтримці й розвитку "у вищій мірі благородне завдання" [9, 28].

Сполучаючи заняття декоративно-прикладним мистецтвом з тренінгом КАРУС, ми, фактично, озброюємо дітей інструментарієм творчого пошуку. Зображуваний матеріал не вимагає дотримання чітких правил перспективи, світотіні і т. п., кількість помилок автоматично мінімізується, зауваження педагога автоматично трансформуються в рекомендації та побажання. Сумарність зазначених аспектів максимально сприяє розвитку творчої уяви школярів.

До позитивних здобутків тренінгу можна віднести й ознайомлення дітей з життєвим та творчим шляхом М. Приймаченко. Близькість та зрозумілість її робіт, а також розгляд техніки виконання з точки зору стратегіального підходу надихав учнів на творчий пошук. Одухотвореність рослин, метафоричність звірів, дивовижність образів – все це допомогало зрозуміти школярам, що світ, народжений фантазією – безмежний. Досить цікавою та корисною, особливо при вивченні стратегії комбінування, виявилася робота з аналізу елементів декору рослинного та тваринного світу М. Приймаченко. Діти переконувалися, яку естетичну цінність акумулює в собі комбінація найпростіших елементів, намагалися створити власні шедеври.

Непересічну роль під час тренінгу відіграла й наочність. Яскравий демонстраційний матеріал полегшував засвоєння знань, підвищував їх доступність, сприяв запам'ятовуванню, стимулював діяльність. Проте водночас у багатьох простежувалась тенденція до наслідування, копіювання побаченого, тому в питанні щодо використання наочності необхідний зважений підхід з урахуванням всіх можливих наслідків.

Дуже добре, якщо тренер готує наочність заздалегідь, фіксуючи окремі етапи роботи, варіанти рішень тощо, проте ряд уроків потребує проведення майстер-класу, де педагог, як і учень, розпочинає роботу з чистого аркуша. Це стосується, в першу чергу, занять з альтернативними техніками зображення (акватипія, плямографія тощо), котрі вимагають імпровізації автора, максимальної активізації фантазії. Беззаперечним позитивом подібного навчання є максимальна задіяність учнів у творчій процес, котрий із суто індивідуального переростає в колективний, де кожен може висловити власну думку, запропонувати варіант образу і т. п. Водночас це покладає на тренера додаткову відповідальність щодо розвитку власних образотворчих здібностей.

Заохочує дітей до роботи також і моделювання ситуацій, близьких до реальності. Учні залюбки фантазують, уявляючи себе в ролі художника-мультиплікатора, ілюстратора, архітектора і т. п. Безпосередній зв'язок з життям, розуміння значущості своєї роботи, перспектив використання отриманих умінь та навиків – все це підсилює мотивацію школярів.

Надзвичайно важливою складовою тренінгу є формування в учнів націленості на творчий пошук. Діти мають відчувати потребу у вдосконаленні власних робіт, диференціювати різницю між "гарно" та "краще", не зупинятися на досягнутому. Зрозуміло, що проведення подібних занять висуває певні вимоги й до самого тренера. Творчий підхід до уроків, робота над особистим самовдосконаленням, апробація різноманітних методик, розвиток власного педагогічного такту – постійні супутники вчителя, котрий розраховує на успіх.

Підсумувавши теоретико-практичні напрацювання, розподілимо виокремлені психолого-педагогічні принципи на три категорії: загальні, спеціальні та вузькоспеціальні. Перші торкаються створення сприятливого клімату для дитячої творчості загалом, другі – розвитку уяви під час образотворчої діяльності, треті – безпосередньо проведення тренінгу КАРУС. Урахування їх – запорука успіху. Проте, на наш погляд, тренеру, особисто для себе, слід провести ранжування даних категорій, зважаючи на власну відпрацьовану психолого-педагогічну манеру проведення занять, індивідуальні особливості дітей, їх вік тощо.

Висновки. До психолого-педагогічних принципів розвитку творчої уяви слід віднести створення сприятливого навчального клімату (позитивний емоційний фон занять, насиченість естетичними переживаннями), адекватне співвідношення свободи творчості та конкретизації вимог, диференційний підхід. При проведенні тренінгу КАРУС необхідно зважати на доступність інформативного блоку, відповідність навчального матеріалу, демонстрацію втілення отриманих знань у практичну площину, формування в учнів націленості на пошук варіативності вирішення проблеми.

Подальші перспективи дослідження полягають у наступному виокремленні специфічних психолого-педагогічних умов з урахуванням рис характеру, темпераменту школярів, рівня сформованості інших психічних процесів, стану емоційної сфери тощо. Додатковий напрям роботи – адаптація тренінгу до умов рекреаційного закладу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие. Сокращ. пер. с англ. В. Н. Самохина. [Общ. ред. и вступ. ст. В. П. Чистякова] / Р. Арнхейм. – М.: Прогресс, 1974. – 392 с.
2. Балацька Л. К. Розвиток уяви в молодших школярів / Л. К. Балацька – К.: Радянська школа, 1969. – 150 с.
3. Біла І. М. Уроки в природі: Методичний посібник / І. М. Біла. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Ч. 1. – 80 с.
4. Віннічук І. П. Психологічний тренінг КАРУС як засіб розвитку творчої уяви молодших школярів / І. П. Віннічук // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України "Актуальні проблеми психології" у 12 томах. [За ред. В. О. Моляко]. – Т. 12. – Вип. 11. – 2010. – С. 54-60.
5. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. Психол. очерк: Кн. для учителя – [3-е изд.] / Л. С. Выготский – М.: Просвещение, 1991. – 93 с.
6. Вульф М. В. Фантазия и реальность в психике ребенка / М. В. Вульф. – Одесса, 1926. – 96 с.
7. Галин А. Л. Личность и творчество: Психологические этюды / А. Л. Галин. – Новосибирск.: Кн. изд-во, 1989. – 128 с.
8. Зяблицева М. А. Развитие памяти и воображения у детей. Игры и упражнения / М. А. Зяблицева. – Ростов на Дону: Феникс, 2005. – 189 с.

9. Кершенштейнер Г. Развитие художественного творчества ребенка. [пер. с нем.] / Г. Кершенштейнер. – М.: Тип. Сытина, 1914. – 215 с.
10. Кожохина С. К. Растем и развиваемся с помощью искусства / С. К. Кожохина. – СПб.: Речь, 2006. – 216 с.
11. Костюк Г. С. Психологія. Підручник для педагогічних вузів. Друге, доповнене видання / [За ред. Костюка Г. С.]. – К.: Рад. школа, 1961. – 583 с.
12. Кульчицкая Е. И. Сирень одаренности в саду творчества / Кульчицкая Е. И., Моляко В. А. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – 316 с.
13. Никитин А. Импровизация естественна для ребенка / А. Никитин // Искусство в школе. – 2007. – №4. – С. 34-37.
14. Новикова Н. Новогодняя открытка: выявление образа из цветового пятна / Н. Новикова // Искусство в школе. – 2006. – №5. – С. 36-37.
15. Пакша Л. Как сделать урок изобразительного искусства интересным / Л. Пакша // Искусство в школе. 2006. – №3. – С. 18-19.
16. Развитие творческой активности школьников / [Под ред. А. М. Матюшкина]. – М. Педагогика, 1991. – 160 с.
17. Рибо Т. Опыт исследования творческого воображения / Т. Рибо. – СПб.: Пантелеев, 1901. – 231 с.
18. Риччи К. Дети-художники. Пер. с итал. / К. Риччи. – М.: Изд. Саблина, 1911. – 83 с.
19. Розет И. М. Психология фантазии: Эксперим.-теорет. исслед. внутр. закономерностей продуктив. умств. деятельности / И. М. Розет. – Минск: Университетское, 1991. – 339 с.
20. Роменець В. А. Творча уява та естетичне сприймання / В. А. Роменець // Психологія. Випуск 3. Республіканський наук.-мет. збірник. – 1966. – С. 65-72.
21. Стратегії творчої діяльності: школа В. О. Моляко / [За загальною редакцією В. О. Моляко]. – К.: "Освіта України", 2008. – 702 с.
22. Харламова Л. А., Аманіс І. К. Развитие воображения у детей на уроках изобразительного искусства: Методич. разработка / Л. А. Харламова, І. К. Аманіс. – Рига: ЛУ, 1990. – 66 с.
23. Энциклопедия афоризмов XX в. – Мн.: Современный литератор, 1999. – 976 с. – (Классическая философская мысль).

Подано до редакції 03.10.2011
